

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Researches

E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 15, Issue 2, No.58, Summer 2023

Received: 21/09/2022

Accepted: 08/05/2023

The Fall of Safi S'hiite Government in Qom

Mohammad Reza Rahmati*

Associate Professor, Department of History, Faculty of Humanities, Yazd University, Yazd, Iran

m.rahmati@yazd.ac.ir

Abstract

By the collapse of the Ilkhanid state, the Safi family, one of the noble and well-known families of Qom gained power in the Shiite city, and members of this patron of arts and learning family governed over Qom and its outskirts for eighty years (736-816 AH/ 1335-1413 AD). In those days, Iran, especially central Iran was exposed to disorder, invasions, and conflicts between powers like Alechuban, the Jalayerids, and Ale-Mozaffar. In such conditions, the wise Safi governors secured Qom from attack by choosing a policy of coexistence with all powers around. However, they sometimes befriended and united with a faraway power to confront the enemy's attack. At the beginning of the second decade of the 9th century AH, Timur's grandson Iskandar ibn Umar Shaikh (812-817 AH/ 1409-1414 AD) conquered most of the Iraqi ÁJam and threatened Qom too. In those days, Qarayusef Qaraqoyunlo (813-823 AH/ 1410-1420 AD.) had gained great power in western Iran. He was a Shiite. To confront Iskandar's aggression, Qom's ruler of the time K̄hajeh Mohammade Safi (806-816 AH/ 1404-1413 AD) united with Qarayusef and provoked him into war with Iskandar. The Safi government was powerful and Qom had an excellent strategic situation; therefore, K̄hajeh

*Corresponding author

2476-3306 © University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

[10.22108/JHR.2023.135082.2410](https://doi.org/10.22108/JHR.2023.135082.2410)

Mohammad's decision seriously endangered Iskandar's condition in the region and provoked him to conquer Qom. Qom was fallen by the treachery of one of Khajeh Mohammad's confidants.

Keywords: Khajeh Mohammad-e Safi, Iskandar-ibn Umar Shaikh, Qarayusef-e Qaraqoyunlo, Sultaniyeh, Qom.

Introduction

Safi family was one of the noble families of the Shiite city of Qom and had great power and influence in that city for about two centuries (7th-9th AH/ 13th-15th AD). The family had a great role in reconstructing Qom after the Mongol invasion. By the collapse of the Ilkhanid state, the Safi family gained power in Qom, and members of that family governed over the city and its outskirts for eighty years (736-816 AH/ 1335-1413 AD). Safi was a patron of the arts and learning family and therefore gained high respect in Qom and outside of it. Works and monuments remaining from the family in various parts of Qom indicate the great services done by the family for the city. The Safi government was one of the most powerful local dynasties in Iraqi Ájam. In addition to Qom and its dependencies-widespread territory, too.

In those days, Iran, especially central Iran was exposed to disorder, invasions, and conflict between different powers. In such conditions, Safi governors secured Qom from attack by choosing a policy of coexistence with all powers around. Unlike other local dynasties, which after a short term were annexed to more powerful governments, the Safi dynasty prolonged till the 2nd decade of the 9th AH/ 15th AD. Khajeh Ibrahim (796-866 AH/ 1394-1404 AD), the Safi governor of Qom, officially allied with Timur (771-807 AH/ 1370-1405 AD) and maintained his rule over the city as Timur's vassal. Pir Ahmad-e Sadeh was appointed by Timur as the governor in 790 AH/ 1387 AD. Timur's successor, Shahrukh (807-850 AH/ 1405-1447AD), appointed Shah Khalil Mirza as Amir (governor) of Iraq (812-814 AH/ 1409-1412 AD). The Shah did not interfere in Qom's affairs.

Safi governors sometimes confronted enemy attacks and allied with a faraway power. After Timur's death (807AH/ 1405 AD), his grandson Iskandar ibn Umar Shaikh (812-817 AH/ 1409-1414 AD) conquered most of Iraqi Ájam and threatened Qom too. In those days, Qarayusef (813-823 AH/ 1410-1420 AD) the head of the Qaraqyunlu Turkaman tribe, had gained great power in western Iran. To confront Iskandar's aggression, Qom's ruler of the time, Khajeh Mohammad Safi (806-816 AH/ 1404-1413 AD), allied with QaraQyunlu's chief and encouraged him into war with Iskandar. This khajeh's action provoked Iskandar to conquer Qom and overthrow the Safi government. The fall of the Safi dynasty is an important incident in the Shiism history of Iran and no research has been done on this issue.

Materials and Methods

In the present study, which is done using the library method, concerning sources, and new research, the author studies Khajeh Mohammad Safi's alliance with Qarayusef Qara Qyunlu and the effect of this alliance on Iskandar's condition to describe the fall of Safi government in Qom.

Research Findings

In the second decade of the 9th century AH, Timur ibn Umar Shaikh conquered most of Iraqi Ájam and threatened Qom too. In those days Safi dynasty governed Qom. In such conditions, Safi governors allied with a faraway power. This power should be more powerful than his rivals and the alliance with him would incur less loss to the city. In the 9th AH/ 15th AD century, Qarayusef, the chief of the Qaraqyunlu Turkaman tribe had gained great power in western Iran and achieved victory in some wars against Timurid kings. Qarayusef was a capable politician and had good management power. More importantly, unlike the Sunni Iskandar, he, like Khajeh Mohammad Safi and the people of Qom, was a Shiite. To confront Iskandar's aggression, Khajeh Mohammad allied with Qarayusef.

Discussion of Results and Conclusions

Considering the results of the study, Iskandar's main dominion was on the course of important commercial routes, mainly south of the northern passage of war and commerce. This passage which was the main highway of Iran, located south of the Alborz Mountains, and from the old times was the main passage of commerce and military expeditions between Khorasan and west of Iran. In those days, Sultanieh stood at the confluence of the north-south main roads in Iran and the northern passage of war and commerce. Therefore, by the alliance between Sultaniyeh's governors (i.e. Bastam and Iskandar), the Timurid king had access to the northern passage. However, Qom was midway on the main road between Isfahan, Iskandar's capital, and Sultaniyeh. Moreover, in the 9th century AH, the favored route for military expeditions between Khorasan and Iraqi Ájam was through Qom and along the southern edge of the Alborz Mountains. The city by such strategic importance was located on the northern border of Iskandar's main dominion. Therefore, it is obvious that the alliance of the two powerful Shiite leaders (Khajeh Mohammad Safi and Qarayusef Qaraqoyunlu), seriously endangered Iskandar's position in the region. Iskandar's wise minister Hafez Razi deemed that conquering Qom is a necessity. Qom was conquered not by Iskandar's military superiority but by the treachery of one of Khajeh Mohammad's confidants. Consequently, the Safi dynasty in Qom was fallen.

References

1. Abbasi, J. (2011). *Translation of Beatrice Manz's power, politics and religion in Timurid Iran*. Mashhad: Ferdowsi University Press (in Persian).
2. Abbasi, M. (Ed.) (1957). *Sharaf al-Din Ali Yazdi's Zafar nameh*. Tehran: (n.p) (in Persian).
3. Afshar, I. (Ed.) (1959). *Jafar ibn Mohammad Jafari's Tarikh Yazd*. Tehran: Institution of Book Translation and Publication (in Persian).
4. Afshar, I. (Ed.) (1961). *Mustawfi Bafqi's Jame Mofidi*. Tehran: Islami Bookstore (in Persian).
5. Afshar, I. (Ed.) (1966). *Ahmad ibn Husain Kateb's new history of Yazd*. Tehran: Ibn Sina Publication (in Persian).
6. Amiri, M. (1970). *Translation of travelogues of Venetians in Iran*. Tehran: Kharazmi Publication (in Persian).
7. Ashtor, E. (1976). *The social and economic history of the Middle East*. Los Angeles: Berkley.
8. Bayani, Kh. B. (Ed.) (1938). *Hafez Abrou's Zeil Jame al-Tawarikh Rashidi*. Tehran: Elmi Publication (in Persian).
9. Bayani, Sh. (2003). *Tarikh Ale Jalayer*. Tehran: Tehran University Press (in Persian).
10. Dabir Siyaqi, M (Ed.) (1958). *Hamdallah Mustawfi's Nuzhat al-Quloub*. Tehran: Tahoori Bookstore (in Persian).
11. Eqbal, A. (1962). *Tarikh Moghul*. Tehran: Amir Kabir Publication (in Persian).
12. Farrukh, M. (Ed.) (1960-1961). *Mojamal-e Fasih Khuwafi*. Mashhad: Bastan Bookstore.
13. Fereidoon Bak, A. (1847). *Majmooe Monshaat Al-Salatin*. Istanbul: (n.p).
14. Ghani, Q. (2007). *Discussion in Hafez's works and thoughts and condition*. First Edition. Tehran: Hermes Publication (in Persian).
15. Haj Seyyed Javadi, S. K. (Ed.) (1993). *Hafez Abrou's Zubdat al-Tawarikh*. Tehran: Ney Publication & Ministry of Culture and Islamic Guidance (in Persian).
16. Ibn Arab Shah, Sh. (1868-1869). *Ajaeb al-Maqdour fi Akhbar-e Timour*. Cairo: (n.p).
17. Ibn Athir, E. (n.d). *Al-kamel fi Al-Tarikh*. Egypt: (n.p).
18. Ibn Khurdadbeh, A. (1889). *Al-masalek va al-Mamalek*. Netherland: (n.p).
19. Jackson, P. (Ed.) (1986). *The Cambridge history of Iran*. London: Cambridge University Press.
20. Khand Mir, M. Gh. (n.d). *Habib al-Siyar*. Tehran: Khayyam Bookstore (in Persian).
21. Loogal, N., & Soumer, F. (Eds.) (1962-1964). *Aboubakr Tehrani's Diyar Bakriyyah*. Ankara: Association of Turk History.
22. Manuscript No. 67 (n.d). *Moez al-Ansab fi Shajarat al-Ansab*. Paris: National Library.
23. Miller, I. (1990). *The social and economic history of Yazd (c. AH 736/AD 1335-c. AH 906/AD 1500)*. PhDThesis. University of London.

24. Mirjafari, H. (2002). *Timurian va Turkmanan*. Tehran: Samt Publication (in Persian).
25. Modarresi, H. (1971). *Qom in the 9th AH century*. Qom: Hekmat Printing House (in Persian).
26. Modarresi, H. (1985). *Qom nameh*. Qom: Ayatollah Marashi Najafi Library (in Persian).
27. Modarresi, H., & Afshar, I. (Eds.) (1987). *Tajaldin ibn Shahab Yazdi's Jame' al-Tawarikh*. Karachi: Karachi University Press.
28. Navaei, A. H. (Ed.) (1970). *Hasan Beik Romlou's Ahsan Al-Tawarikh*. Tehran: Institution of Book Translation and Publication.
29. Navaei, A. H. (Ed.) (1985). *Mahmood Kotobi's history of Ale Muzaffar*. Tehran: Amir Kabir Publication (in Persian).
30. Nejadi, M. A. (1977). *Translation of Ibn Arab Shah's Ajaeb al-Maqdour fi Akhbar-e Timour*. Tehran: Institution of Book Translation and Publication (in Persian).
31. Nooban, M. Z. (1999). Shenanameh shar-e Qom dar safarnameha va motoon qadimi (Identity of the Qom city in travelogues and old texts). *Nameh Qom*, 788.
32. Parviz, A. (Ed.) (1960). *Mohammad ibn Khawand Shah Mir Khand's Rawzat al-Safa*. Tehran: Central Library.
33. Polo, M. (1958). *The travels*. Translated by Ronald Latham. London.
34. Qazwini, Z. (1960). *Athar al-Ebad va Akhbar al-Belad*. Beirut: (n.p).
35. Rajab Nia, M. (1995). *Translation of De Clavijo's Safarnameh*. Tehran: Elmi va Farhangi Publication (in Persian).
36. Shafi Lahoori, M. (Ed.) (1936). *Abd al-Razzaq Samarqandi's Matla' al-Sa'dain va Majma' al-Bahrain*. Lahore: (n.p).
37. Shooshari, Q. N. (1941). *Majales al-Momenin*. Tehran: Islamiyyeh Bookstore.
38. Sotoudeh, M. (Ed.) (n.d). *Owlia-Allah Amoli's Tarikh Rooyan*. Tehran: Iranian Culture Foundation (in Persian).
39. Thomas, W. (Ed.) (1873). *Travels to Tana and Persia by Josafa Barbaro and Ambrogio*. Lord Stanley of Alderbery, Hakluyt Society.
40. Wali, W. (1990). *Translation of Farooq Soumer's Qaraqoyunlouha*. Tehran: Institute of Cultural Studies and Researches.
41. Yaqoot Humawi, Sh. (1955). *Mujam Al-Buldan*. Beirut: (n.p).
42. Yaqoubi, I. W. (1891). *Ketab al-Buldan*. Dekhuyeh: Leiden.

سقوط حکومت شیعه صفی در قم

محمدرضا رحمتی*، دانشیار گروه تاریخ، دانشکده حقوق، علوم سیاسی و تاریخ، دانشگاه یزد، یزد، ایران

m.rahmati@yazd.ac.ir

چکیده

با اضمحلال دولت ایلخانی، یکی از خاندان‌های اصیل و خوش‌نام قمی، خاندان صفی، در شهر شیعه‌نشین قم به حکومت رسید و اعضای از آن خاندان دانش‌دوست و هنرپرور شیعه، به مدت هشتاد سال (۸۱۶-۷۳۶ق./۱۴۱۳-۱۳۳۵م.) بر قم و مضافات آن فرمان راندند. در آن دوران، ایران، به‌ویژه ایران مرکزی، دستخوش نابسامانی و عرصه تاخت و تاز و کشمکش میان قدرت‌هایی چون آل چوپان، جلایریان و مظفریان بود. در چنین اوضاع و احوالی، فرمانروایان خردمند صفی با در پیش گرفتن سیاست مدارا و همزیستی مسالمت‌آمیز با همه قدرت‌های پیرامون، قم را از گزند حمله مصون داشتند. با این حال، آنان گاه برای دفع تهاجم دشمن، به مقتضای مصالح وقت، به یک قدرت دور، نزدیک می‌شدند. در آغاز دومین دهه قرن نهم هجری، اسکندر بن عمر شیخ، نوه تیمور که بر فارس حاکم بود، بر عموی خود شاهرخ، سلطان وقت تیموری، شورید، بر اصفهان و بیشتر عراق عجم دست یافت و قم را هم تهدید کرد. در آن زمان قرايوسف قراقویونلو در غرب ایران قدرت بسیار یافته و شیعه نیز شده بود. فرمانروای وقت قم، خواجه محمد صفی، برای دفع تهاجم اسکندر، با قرايوسف متحد شد و او را به نبرد با اسکندر برانگیخت. حکومت صفی نیرومند بود و قم نیز از موقعیت سوق‌الجیشی ممتازی برخوردار بود. این تصمیم خواجه صفی، موقعیت اسکندر را در این ناحیه با خطر جدی مواجه کرد و او را به تسخیر قم برانگیخت. شهر با خیانت یکی از معتمدان خواجه محمد صفی - نه برتری نظامی اسکندر - سقوط کرد و حاکمیت هشتاد ساله شیعه در آن، پایان یافت.

واژه‌های کلیدی: خواجه محمد صفی، اسکندر بن عمر شیخ، قرايوسف قراقویونلو، سلطانیه، قم.

* نویسنده مسئول

مقدمه

داشتند و آن‌گونه که در جامع‌التواریخ حسنی آمده است، باعث شدند تا «قم و پیرامون آن، هرگز سم ستور نبیند» (مدرسی طباطبایی، ۱۳۶۴: ۱۹). آن خاندان برخلاف دیگر دودمان‌های محلی که هریک پس از چندی در قدرتی برتر استحاله می‌شدند، تا دهه دوم قرن نهم هـ ق همچنان حکومت داشت. اولیاءالله آملی که تاریخ‌رویان را در سال ۷۶۴ق/۱۳۶۳م نگاشته است، فرمانروای صفی را بر قم و مضافات آن، حاکم می‌داند (آملی، بی‌تا: ۱۹۶). خواجه ابراهیم صفی، فرمانروای وقت قم، رسماً از تیمور تبعیت کرد و به‌عنوان دست‌نشانده تیمور در قم، ابقا شد (ابن عربشاه، ۱۳۵۶: ۳۶ و ۵۲؛ مدرسی طباطبایی، ۱۳۶۴: ۱۳؛ همو، ۱۳۵۰: ۱۴-۶ و ۷۰-۶۹؛ منز، ۱۳۹۰: ۱۸۷). پیراحمد ساده که در سال ۷۹۰ق/۱۳۸۷م. از سوی جهانگشا به حکومت عراق عجم، که قم در آن ناحیه جای داشت، گمارده شده بود (خواندمیر، ۱۳۳۳: ۴۴۲/۳)، در امور قم دخالت نداشت. حافظ ابرو در شرح رخدادهای سال ۷۹۳ق/۱۳۹۰م، زمان سلطنت تیمور، از فرمانروای صفی با عنوان «حاکم و صاحب سیاست این منطقه» یاد می‌کند و درباره خاندان صفی می‌نویسد: «مدت‌های مدید و عهدهای بعید بود که از آن خاندان کسی ظاهراً به ملازمت سلاطین و امرا مکلف نبود- اگرچه برحسب صلاح با مجموع جوانب، طریقه اخلاص و دولت‌خواهی مرعی می‌داشته‌اند؛ چنانچه قاعده مردم سرحدنشین می‌باشد» (مدرسی طباطبایی، ۱۳۶۴: ۱۳، ۱۹ و ۲۵).

در زمان سلطنت شاهرخ، شاهزاده خلیل میرزا، پسر عمر شیخ و نواده تیمور نیز که طی سال‌های ۸۱۲ تا ۸۱۴ق/۱۴۰۹ تا ۱۴۱۲م. عنوان امیر عراق را داشت، در امور قم دست نداشت و به نوشته ابن شهاب یزدی در شرح رخدادهای پس از مرگ تیمور

خاندان صفی، از خاندان‌های نژاده شهر شیعه‌نشین قم است که حدود دو سده (از نیمه نخست قرن هفتم تا دهه دوم سده نهم هـ ق) در آن شهر، از نفوذ و اقتدار برخوردار بوده است. بازسازی قم پس از ویرانگری و کشتار وحشیانه مغول، تا اندازه بسیاری مرهون همت و خدمات این خاندان بوده است. با اضمحلال دولت ایلخانی در نیمه نخست سده هشتم هـ ق/ چهاردهم م، خاندان صفی حکومت قم را به دست گرفت و طی سال‌های ۷۳۶ تا ۸۱۶ق/۱۳۳۵ تا ۱۴۱۳م، یعنی مدت هشتاد سال، افرادی از آن خاندان در شهر قم و مضافات آن، با اقتدار و استقلال حکومت کردند. خاندان صفی آن‌گونه که از آثار و اوصاف آنان برمی‌آید، مردمانی دانش‌دوست، هنرپرور و درویش‌مسلك بودند؛ از این رو، افزون بر قم، در خارج آن نیز از احترام شایسته‌ای برخوردار بوده‌اند. آثاری که تاکنون در جای‌جای قم از آن خاندان به یادگار مانده است، گویای خدمات ارزنده‌ای است که ایشان برای آن شهر انجام داده‌اند. آن خاندان از نیرومندترین دودمان‌های محلی در ناحیه عراق عجم به شمار می‌رفت و افزون بر قم و توابع آن، که در آن زمان گستره‌ای پهناور بود، در ناحیه عراق عجم و خارج آن، نفوذ و حتی گاه مداخله داشته است.^۱

در آن دوران، ایران به‌ویژه ایران مرکزی/عراق عجم، پرآشوب و عرصه کشمکش و نزاع میان قدرت‌های گوناگون و متضاد بود. فرمانروایان صفی با در پیش گرفتن سیاست همزیستی مسالمت‌آمیز با قدرت‌های بیرونی، قم را از گزند حمله دشمن مصون

۱. دکتر مدرسی طباطبایی در دو اثر ارزشمند *قم‌نامه*، ۱۳۶۴: ص ۲۱، ۲۲، ۲۴ و ۲۵ و *قم در قرن نهم*، ۱۳۵۰: ص ۷۱-۷۴، ۱۷۰، ۱۷۳-۱۷۵، ۱۷۵ و ۲۰۶ این مداخله‌ها را بررسی کرده است.

پیشرفت کار اسکندر

اسکندر (۸۱۷-۸۱۲ق) پسر عمر شیخ و نوه تیمور بود. تیمور حکومت فارس را به عمر شیخ واگذار کرد. عمر شیخ در زمان حیات پدر، از دنیا رفت و تیمور حکومت مرکز و جنوب ایران، از جمله فارس را میان سه پسر (از میان پسران بسیار) او، با نام‌های پیرمحمد، رستم و اسکندر تقسیم کرد. پس از مرگ تیمور و کشته شدن پیرمحمد به دست یکی از نزدیکانش، اسکندر که جوانی پرتکاپو و بلندپرواز بود، بر دیگر برادر خود، رستم، برتری یافت و پس از تسخیر اصفهان در سال ۱۴۱۲/۸۱۴، آن شهر را به پایتختی برگزید، بر خود عنوان سلطان نهاد، به نام خود سکه زد و به این ترتیب، در برابر عموی خود شاهرخ، سلطان وقت تیموری، اعلام استقلال کرد (یزدی، ۱۳۳۶: ۲۰۱/۱-۲۰۱، ۱۹۹-۴۱، ۴۴۰-۴، ۴۷۲-۵۰/۲-۱۴۸، ۳۶۷، ۳۹۹ و ۶-۴۰۲؛ حافظ ابرو، ۱۳۷۲: ۲-۳۴۱، ۹-۳۹۵، ۶-۴۴۵، ۵-۵۰۱ و ۸-۵۵۵؛ یزدی، ۱۹۸۷: ۲۳؛ کاتب، ۱۳۴۵: ۱۱۱). ناگفته نماند که ملکت آغا، مادر اسکندر، شاهزاده‌ای چنگیزی بود (حافظ ابرو، ۱۳۷۲: ۶-۱۳۱) و در آن دوران، مشروعیت دولت‌ها تا اندازه بسیاری به وابستگی یا نسبتشان به ایلخانان بستگی داشت؛ از این رو، داعیه اسکندر را با مادر چنگیزی تبارش، جدی می‌کرد. اسکندر بر سه شهر شیراز، یزد و اصفهان سلطه یافت (یزدی، ۱۳۳۶: ۲۰۱/۱-۱۹۹، ۴۱-۴۴۰-۴، ۴۷۲-۵۰/۲-۱۴۸، ۳۶۷، ۳۹۹ و ۶-۴۰۲؛ حافظ ابرو، ۱۳۷۲: ۲-۳۴۱، ۹-۳۹۵، ۶-۴۴۵، ۵-۵۰۱ و ۸-۵۵۵؛ یزدی، ۱۹۸۷: ۲۳؛ کاتب، ۱۳۴۵: ۱۱۱). این سه شهر مراکز اصلی و کلیدی مرکز و جنوب ایران به شمار می‌آمدند، از فضای سیاسی مشترک برخوردار بودند (منز، ۱۳۹۰: ۲۱۰ و ۲۱۹) و با سلطه بر آنها، دیگر شهرها و مراکز نیمه جنوبی ایران نیز تابع اسکندر شد.

(۸۰۷ق/۱۴۰۵م)، «قم و نواحی از قدیم، باز مردم آن ولایت داشتند» (یزدی، ۱۹۸۷: ۳۹۳).

فرمانروایان صفی گاه برای دفع تهاجم دشمن، به مقتضای مصالح وقت، به یک قدرت دور، نزدیک می‌شدند. پس از مرگ تیمور، نوه او اسکندر بن عمر شیخ بر بخش‌هایی از عراق عجم دست یافت و قم را هم تهدید کرد. در آن زمان قرايوسف، رهبر ترکمانان قراقویونلو، در غرب ایران قدرت بسیار یافته بود و فرمانروای وقت قم، خواجه محمد صفی، برای مقابله با تهاجم اسکندر، اقتضای مصلحت را دوستی و اتحاد با قرايوسف دانست و او را به نبرد با اسکندر تشویق کرد.^۱ این تصمیم خواجه، اسکندر را به تسخیر قم و برانداختن حکومت صفی برانگیخت.

سقوط حکومت صفی، رخدادی مهم در تاریخ تشیع ایران است و تاکنون در این باره پژوهش مستقلی انجام نشده است. دکتر سید محمدحسین مدرسی طباطبایی، در دو کتاب *قم‌نامه*، در مقاله‌ای با عنوان «خاندان صفی» و *قم در قرن نهم هجری* در دو فصل «خاندان‌ها و شخصیت‌ها» و «حوادث و رویدادها»، مطالب و منابعی را درباره خاندان صفی نقل کرده و البته مطالب و نکته‌های مهمی مانند دوستی خواجه محمد صفی با قرايوسف قراقویونلو و تأثیر قم بر موقعیت اسکندر را بررسی نکرده است. در این نوشتار، نگارنده بر آن است تا با روش توصیفی - تحلیلی، با اتکا به شیوه کتابخانه‌ای و با استناد به منابع و برخی مطالعات، با بررسی مصلحت‌اندیشی خواجه محمد صفی در دوستی و اتحاد با قرايوسف قراقویونلو و تأثیر این اتحاد در موقعیت اسکندر، سقوط حکومت شیعه صفی را تبیین کند.

۱. دکتر مدرسی طباطبایی در دو کتاب خود به اصالت، خردمندی، نیکنامی..... و خدمات خاندان صفی به مردم قم را به تفصیل شرح داده است. (مدرسی طباطبایی، ۱۳۶۴: ۱۴-۱۲، ۱۸، ۱۹، ۲۴، ۲۵ و ۳۷-۳۴؛ همو، ۱۳۵۰: ۱۷۷-۱۶۷).

حکومت آن شهر، دو سال پیاپی قم را محاصره کر، ولی نتیجه‌ای نگرفت (یزدی، ۱۹۸۷: ۱۴؛ حافظ ابرو، ۱۳۷۲: ۲-۴۸۱). در سال سوم (۱۴۱۳/۸۱۵)، اسکندر بروجرد را تسخیر کرد (حافظ ابرو، ۱۳۱۷: ۴۹۳؛ سمرقندی، ۱۹۳۶: ۳/۲-۳۴۲). بروجرد در آن زمان مهم‌ترین مرکز در لرستان و شهری آباد و با رونق بود (یزدی، ۱۳۳۶: ۱/۵۸۷؛ ۲/۵۱۵؛ مستوفی، ۱۳۳۷: ۱۵۱) و در مسیر راه‌های ری و اصفهان جای داشت (ابن اثیر، بی‌تا: ۱۷۴/۹). اهمیت سوق‌الجیشی آن نیز با بازسازی قلعهٔ ارمیان، به فرمان امیر تیمور بسیار افزایش یافته بود (یزدی، ۱۳۳۶: ۱/۵۸۷؛ ۲/۵۱۵؛ مستوفی، ۱۳۳۷: ۱۵۱). اسکندر با تسخیر بروجرد و مرمت بارو و خندق آن، در عراق عجم موقعیت راهبردی یافت.

پیروزی‌های اسکندر در عراق عجم، خاندان قدرتمند و پرنفوذ چاکرلو^۱ در غرب ایران را که با

۱. چاکرلو در آن دوران، قوی‌ترین خاندان در غرب ایران بوده است. این خاندان از دیرباز در پیرامون اردبیل سکنی گزیده بود (سومر، ۱۳۶۹: ۳۰). با توجه به تغییر موازنه‌های قدرت در آن دوران، چاکرلوها در ارتباط با مدعیان قدرت، همواره تغییر موضع می‌داده‌اند. چاکر، که خاندان نام خود را از او ستانده است (حافظ ابرو، ۱۳۱۷: ۲۲۹)، از امیران ترک - مغول دستگاه جلایری (ص ۸۱۳-۷۴۰ق.) بود (ابن عربشاه چاکرلوها را کردتبار دانسته است. بنگرید: ابن عربشاه، ۱۲۸۵: ۸۰) که با ظهور تیمور به او پیوست. خاندان چاکرلو در زمان چاکر، قدرت بسیار و موقعیت برجسته یافت.

پس از چاکر، پسرش بسطام، که حاکم آذربایجان بود، جانشین او شد (معزالأنساب، بی‌تا: برگهٔ ۱۲۶آ). در منازعات جانشینی پس از مرگ تیمور، بسطام سرتاسر شرق آذربایجان، از اردبیل تا سلطانیه را تسخیر کرد و برادر خود معصوم را به حکومت سلطانیه گمارد. در آن زمان قرایوسف قراقویونلو در غرب ایران، در نبرد با شاهزادگان تیموری، به پیروزی‌های بزرگ دست یافته بود و بسطام آینده را از آن او دانست و در سال ۸۰۹ق تابعیت خود را به امیر ترکمان اعلام داشت. قرایوسف از این اقدام بسطام خشنود شد، او را به مقام امیرالامرای دستگاه خود بگمارد و حکومت برادرش معصوم را بر سلطانیه صحه نهاد (منز، ۱۳۹۰: ۱۹۰). در حدود سال ۸۱۵ق. که قرایوسف ناچار به نبرد با دشمنان منطقه‌ای خود شده بود، هم‌زمان اسکندر بن عمر شیخ، بخش‌هایی از عراق عجم را تسخیر کرد، روابط

مرکز و جنوب ایران، در فلات ایران و در مسیر راه‌های مهم بازرگانی بود و دو شاهراه از سه مسیر مواصلاتی، که تبریز، مرکز تجارت ایران آن روز را با خلیج فارس مرتبط می‌کرد، از آن می‌گذشت. شاهراه مواصلاتی شمال به جنوب ایران، که از هرمز تا سلطانیه و تبریز امتداد داشت، از یزد و کرمان و جادهٔ سیراف به تبریز، از شیراز و اصفهان می‌گذشت (Jackson, 1986: 422,525; بیانی، ۱۳۸۲: ۱۶۵؛ اقبال، ۱۳۴۱: ۵۷۰). مسیر اصلی تجارت زمینی میان شرق و غرب هم که از تبریز تا کرمان، با شاهراه مواصلاتی هرمز به سلطانیه هم مسیر بود و در کرمان از آن منشعب می‌شد، هندوی خراسان را با فارس و عراق عجم مرتبط می‌کرد (غنی، ۱۳۸۶: ۴۰۴؛ Miller, 18: 1990). شاهراه پروتق شیراز به ابرکوه، یزد و خراسان به هرات، پایتخت تیموریان و از آنجا به سرای پایتخت اردوی زرین می‌رسید (کتبی، ۱۳۶۴:

۳۲: 6-264; polo, 1958: 62-8; Ashtor, 1976: 6-264) و خلیج فارس را با کرانهٔ ولگا مرتبط می‌کرد. با این حال، قلمروی اصلی اسکندر در جنوب گذرگاه شمالی جنگ و تجارت جای داشت (منز، ۱۳۹۰:

۲۱۰). این گذرگاه که مهم‌ترین شاهراه مواصلاتی ایران آن روز بود، نیمهٔ شمالی ایران در جنوب رشته‌کوه البرز است و از سده‌ها پیش از دوران بحث‌شده، مسیر اصلی اردوکنشی‌ها میان خراسان و غرب ایران بود و مسیر اصلی تجارت میان شرق و غرب جهان از آن می‌گذشت (قزوینی، ۱۳۸۰: ۳۷۱؛ یاقوت، ۱۹۵۵: ۴/۳۹۷؛ نوبان، ۱۳۷۸: ۲۲۷ و ۲۳۱؛ کلاویخو، ۱۳۷۴: ۱۷۵).

اسکندر در سال ۸۱۴ هـ.ق. / ۱۴۱۲م. پیشروی به سوی شمال را آغاز کرد و به قم، که در آن زمان تحت حاکمیت خواجه محمدصافی بود، اردوکنشی کرد و پس از تسخیر چند قلعهٔ نزدیک و تابع

اتحاد خواجه محمدصفی با قرايوسف قراقویونلو

پیروزی‌های اسکندر، به‌ویژه پس از تسخیر وروجرد (بروجرد) از سوی او، فرمانروای قم، خواجه محمد صفی (۸۱۶-۸۰۶/۷ق)، را از قدرت روزافزون اسکندر نگران کرد (یزدی، ۱۹۸۷: ۷-۳۵؛ حافظ ابرو، ۱۳۷۲: ۳-۴۸۲). قم در مرز ری و عراق عجم از موقعیت ممتاز مرزی برخوردار بود و فرمانروایان صفی در چنین زمان‌هایی، برای دفع تهاجم دشمن و به اقتضای مصالح وقت، چنان‌که قاعده دودمان‌های مرزنشین بوده است، به یک قدرت دور، نزدیک می‌شدند (مدرسی طباطبایی، ۱۳۶۴: ۱۹). تصمیم‌گیری در این باره بسیار دشوار و بر عهده حاکم و بزرگان شهر مرزی بوده است. این تصمیم می‌توانست منافع بسیاری برای شهر مرزی داشته باشد، ولی نبود حسابگری درست و دقیق در این باره، به پیامدهای ناگواری چون برکناری، مجازات و بیشتر مرگ حاکم شهر مرزی می‌انجامید. تصمیم‌گیرندگان باید از پیروزی قدرتی که به او می‌پیوستند، بر دیگر مدعیان قدرت در ناحیه اطمینان می‌یافتند و نیز، پیوستن به آن قدرت باید با آسیب کمتری برای شهر همراه می‌بود (منز، ۱۳۹۰: ۱۶۴، ۱۷۳، ۱۸۶، ۱۹۴-۵، ۲۱۰، ۲۱۹ و ۲۲۲).

در آن زمان قرايوسف (۸۲۳-۷۹۱ق)، رهبر ترکمانان قراقویونلو در غرب ایران قدرت بسیار یافته بود. او ارتش کارآمدی داشت و فرمانده خود را بارها در میدان نبرد سرفراز کرده بود. قرايوسف در میان قدرتمندانی چون سلطان احمد جلایر و شاهزادگان مظفری، تنها کسی بود که توانسته بود متصرفات تیموریان را در غرب ایران، از چنگ آنان درآورد و مراکز مهمی مانند قزوین، به‌ویژه سلطانیه، تختگاه پیشین ایلخانان، در عراق عجم و دیگر نواحی را تسخیر کند (میرخواند، ۱۳۳۹: ۸۳/۶-۵۸۰؛ خواندمیر،

قرايوسف متحد بودند، به این باور رساند که آینده از آن جغتای است. بسطام، بزرگ خاندان و برادرش معصوم که از سوی قرايوسف حاکم سلطانیه بودند، تبعیت خود را از امیر ترکمان به امیر جغتای تغییر دادند و در سال ۱۴۱۲/۸۱۴ به او اظهار دوستی و وفاداری کردند (حافظ ابرو، ۱۳۱۷: ۹-۴۹۸؛ سمرقندی، ۱۹۳۶: ۷/۲-۲۵۵). ناگفته نماند که در آن زمان، قرايوسف درگیر نبرد با دشمنان خود در منطقه بود، شیخ ابراهیم شروانشاه، سیدی احمد اورلات والی شکی و کنستانتین شاه گرجستان، اتحادی بر ضد او تشکیل داده بودند و امیر ترکمان به‌ناچار در شعبان همان سال (۸۱۴ق)، همه نیروهای خود را برای مقابله با آنان بسیج کرد. (حافظ ابرو، ۱۳۷۲: ۳۴۶ و ۴۸۵-۶). سلطانیه افزون بر آب و هوای خوب، چراگاه‌های سرسبز پهناور و کشاورزی پررونق (قزوینی، ۱۳۸۰ق: ۳۷۱؛ یاقوت، ۱۹۵۵: ۳۹۷/۴؛ نوبان، ۱۳۷۸: ۲۲۷ و ۲۳۱؛ کلاویخو، ۱۳۷۴: ۹۳-۵ و ۱۷۵؛ سومر، ۱۳۶۹: ۱۲۰؛ بیانی، ۱۳۸۲: ۱۶۰ و ۱۶۱، ۱۶۵-۶؛ *Travels to Tana and Persia...*; 1873: 413-15)، به‌عنوان تختگاه پیشین ایلخانان، ارزش نمادین داشت و اسکندر با مادر چنگیزی تبار خود، با سلطه بر آن، داعیه قوی‌تر یافت.

چاکرلو با امیر ترکمان تیره و بسطام مجدداً به تیموریان نزدیک شد. به نظر می‌رسد که در اردوکشی سال ۸۲۳ق. شاهرخ برای نبرد با قرايوسف، چاکرلویا دچار دو دستگی شده بودند؛ زیرا بسطام به قرايوسف و برادرش معصوم، به اردوی شاهرخ پیوست (حافظ ابرو، ۱۳۷۲: ۶۰۰ و ۷۳۸؛ فصیح خوافی، ۱۳۳۹/۴۰: ۳: ۲۴۰).

چاکرلویا در دوران حکومت آق قویونلو، موجودیت خود را حفظ کردند (فصیح خوافی، ۱۳۳۹-۴۰/۳: ۲۶۳؛ طهرانی، ۱۹۶۲: ۷-۲۴۳؛ جعفری، ۱۳۳۸: ۷۹). عمر بیگ نیز، رئیس خاندان و از امرای بزرگ زمان سلطان یعقوب بود (سومر، ۱۳۶۹: ۳۰). با به قدرت رسیدن اسماعیل صفوی، علی بیگ، بزرگ خاندان بود و چاکرلو در زمان صفویه، به طایفه‌ای با منزلت متوسط تنزل یافت (سومر، ۱۳۶۹: ۳۱ و ۳۰).

تبریز و سلطانیه را به خلیج فارس - یکی به هرمز و دیگری سیراف - مرتبط می‌کرد، در سلطانیه با گذرگاه شمالی، تلاقی داشتند. به این ترتیب، با اعلام اطلاعات حاکم سلطانیه از اسکندر، نام‌برده به گذرگاه شمالی دسترسی یافته بود، ولی مسیر اصلی ارتباط اسکندر با سلطانیه از قم می‌گذشت. دو شاهراه یادشده در حدفاصل کاشان، قم، ساوه تا سلطانیه هم مسیر بودند (ابن خردادبه، ۱۸۸۹: ۲۷۷؛ یعقوبی، ۱۸۹۱: ۴۱؛ سفرنامه‌های ونیزیان در ایران، ۱۳۴۹: ۸۴۹؛ مستوفی، ۱۳۳۷: ۶۰-۵۶؛ مدرسی طباطبایی، ۱۳۵۰: ۱۳؛ بیانی، ۱۳۸۲: ۱۶۵-۱۶۰) و اسکندر برای دسترسی به سلطانیه، باید قم و ساوه را هم تسخیر می‌کرد. در این میان، قم اهمیت ویژه داشت؛ زیرا آن شهر در مسیر مواصلاتی اصلی، با فاصله برابر میان اصفهان، پایتخت اسکندر و سلطانیه/ گذرگاه شمالی جای داشت.

قم شهری بسیار مهم و از جایگاه مرزی و سوق‌الجیشی ممتاز، به‌ویژه برای اسکندر، برخوردار بود. در سده نهم/ پانزدهم، بهترین مسیر اردوکنی‌ها میان خراسان و عراق عجم، که اسکندر بیشتر آنها را تسخیر کرده بود، از قم و در امتداد دامنه‌های جنوبی البرز می‌گذشت (Miller, 1990: 192؛ منز، ۱۳۹۰/ ۳۴۲). شهر با چنین موقعیت سوق‌الجیشی ممتازی، در جبهه شمالی جنگ قدرت میان پسران عمر شیخ جای داشت و اسکندر پیروز آن بود (منز، ۱۳۹۰: ۱۸۷). ناگفته پیداست که اتحاد خواجه محمدصافی و قراویوسف قراقویونلو - دو رهبر قدرتمند شیعه - بر ضد اسکندر، موقعیت نام‌برده را در ناحیه با خطر جدی مواجه می‌کرد؛ از این رو، حافظ رازی، وزیر داهی و دانشمند اسکندر، پس از اظهار دوستی

۱۳۳۳: ۸/۳-۵۷۷؛ ابن عربشاه، ۱۳۵۶: ۲۸۰ و ۲۸۱؛ سمرقندی، ۱۹۳۶: ۱۹۷/۲؛ سومر، ۱۳۶۹: ۱۲۸). او در پی سلطه بر تمامی عراق عجم نیز بود و پیروزی بر اسکندر دور نمی‌نمود. امیر ترکمان برخلاف حاکمان تیموری عراق عجم، حُسن اداره داشت و به‌عنوان سیاستمدار لایق و توانای خاندانش ستایش می‌شد (Jackson, 1986: 162). قراویوسف نسبت به کسانی که زمانی به او خدمت کرده بودند، بسیار قدرشناس (فریدون بک، ۱۲۶۴ق.: ۹/۱-۱۵۸؛ روملو، ۱۳۴۹: ۱/ ۱۲۰ و ۱۲۱) بود و مهم‌تر آنکه برخلاف اسکندر که سنی‌مذهب بود، او همانند مردم قم، شیعه بود (شوشتری، ۱۳۲۰: ۳۶۷/۲). خواجه محمد صافی برای مقابله با خطر اسکندر، اقتضای مصلحت را در اتحاد با امیر ترکمان دانست و او را به نبرد با امیر جغتای برانگیخت (یزدی، ۱۹۸۷: ۱۴ و ۷-۳۵؛ حافظ ابرو، ۱۳۷۲: ۳-۴۸۱). در سال (۸۱۶ق/۱۴۱۳م). قراویوسف برای نبرد با اسکندر به نهاوند آمد. هنگام نزدیک شدن دو اردو به یکدیگر، امیر ترکمان و بیشتر سربازانش دچار نوعی بیماری و ناگزیر به عقب‌نشینی شدند. اسکندر بیماری قراویوسف را بهانه دانست و گفت: «میرزا یوسف بیگ به خاطر ترس از من فرار کرد» و بر تکبرش افزوده شد. او از دورود و نهاوند تا همدان، پیشروی و ایلغار کرد (حافظ ابرو، ۱۳۱۷: ۴۹۹؛ سمرقندی، ۱۹۳۶: ۷/۲-۲۵۵).

تسخیر قم و سقوط حکومت صافی

سلطانیه موقع تجاری ممتاز نیز داشت (قزوینی، ۱۳۸۰ق: ۳۷۱؛ یاقوت، ۱۹۵۵: ۳۹۷/۴؛ نوبان، ۱۳۷۸: ۲۲۷ و ۲۳۱؛ کلاویخو، ۱۳۷۴: ۵-۹۳ و ۱۷۵؛ سومر، ۱۳۶۹: ۱۲۰؛ بیانی، ۱۳۸۲: ۱۶۰ و ۱۶۱، ۶-۱۶۵؛ *Travels to Tana and Persia...*; 1873: 413-15). دو شاهراه مواصلاتی شمال - جنوب ایران که

۱. غیاث‌الدین محمدحافظ رازی (متوفی ۸۲۵ق) اهل یزد، مردی دانشمند و صوفی بود. او قرآن را از بر داشت و هفت زبان می‌دانست. منابع تاریخی از او با عنوان وزیر بزرگ یاد کرده‌اند. رازی افزون بر

دچار درد مفاصل و بستری بود، دم از دوستی با اسکندر زد، ولی هنگامی که سپاهیان تیموری بر دروازه ساوه (نام یکی از دروازه‌های قم) فرود آمدند، همه دروازه‌های شهر را بسته یافتند (جعفری، ۱۳۳۸: ۲۱۱؛ سمرقندی، ۱۹۳۶: ۲/۴۰-۱۳۹؛ روملو، ۱۳۴۹: ۸۷/۱ و ۸۸؛ فصیح خوافی، ۴۰-۱۳۳۹: ۳/۲۱۱؛ یزدی، ۱۹۸۷: ۱۴، ۳۶ و ۳۷). اسکندر می‌بایست از راه جنگ، بر قم دست می‌یافت. آن شهر حصار و یک دژ/ قلعه نظامی مستحکم داشت (سمرقندی، ۱۹۳۶: ۲/۴۰-۱۳۹؛ روملو، ۱۳۴۹: ۸۷/۱ و ۸۸؛ فصیح خوافی، ۴۰-۱۳۳۹: ۳/۲۱۱) و دست‌یافتن به آن نه با حمله نظامی، با محاصره و نبردهای پیاپی در بیرون شهر یا بر حصار شهر ممکن بود (منز، ۱۳۹۰: ۲۱۹). قم جنگجویان شجاع و کارآزموده بسیار داشت که جنگ‌های سختی با سپاه اسکندر کردند؛ اما امیرزاده تیموری، کاری از پیش نمی‌برد. هم‌زمان، نصرالله صحرايي، حاکم شهر شیعه‌نشین ساوه که نیک می‌دانست اسکندر در صورت پیروزی بر قم، آهنگ تسخیر ساوه می‌کند، بی‌آنکه از او بهراسد و با آنکه در آن زمان با خواجه محمد صفی میانه خوبی نداشت، «چند سپاه جلد» را به فرماندهی پسرعموی خود، عماد کور، برای کمک به خواجه محمد، روانه قم کرد. خواجه را قدرت و شوکت افزون و عزمش برای جنگ جزم شد. او هم‌زمان خضر تیرگر نامی را مأمور پیغام و پسخام‌رسانی میان خود و اردوی دشمن کرد تا پایش بهبود یابد و به نبرد سرنوشت‌ساز رسیدگی کند. مقاومت دلیرانه مردم قم، اسکندر را بر آن داشت تا از محاصره دست برکشد و آهنگ بازگشت به اصفهان کند (جعفری، ۱۳۳۸: ۲۱۱؛ سمرقندی، ۱۹۳۶: ۲/۱۴۰-۱۳۹؛ روملو، ۱۳۴۹: ۸۷/۱ و ۸۸؛ فصیح خوافی، ۴۰-۱۳۳۹: ۳/۲۱۱؛ یزدی، ۱۹۸۷: ۱۴، ۳۶ و ۳۷)، ولی حافظ رازی همچنان بر

معصوم چاکرلو، حاکم سلطانیه با اسکندر، نام‌برده را به تسخیر قم برانگیخت. با تسخیر شهر قم، ساوه هم اطاعت می‌کرد و یا به‌آسانی تسخیر می‌شد (از این رو، همان‌گونه که خواهد آمد، حاکم ساوه، با آنکه در آن زمان با خواجه محمد صفی میانه خوبی نداشت، برای جلوگیری از سقوط قم تلاش جدی کرد). تاج‌الدین حسن ابن شهاب یزدی (متولد ۷۹۳ق)، مورخ و نویسنده جامع‌التواریخ حسنی که خود شاهد عینی رخدادها بوده و در آن نیز نقش داشته است، در این باره در تاریخ خود چنین نگاه‌اشته است:

«... خبر رسید که خواجه محمد قمی درد مفاصل دارد و صاحب فراش است و مقسوم [معصوم] در سلطانیه دم دوستی می‌زد. خواجه حافظ عرضه داشت، سلطان کرد که صلاح آن است که سلطان [اسکندر] به سلطانیه فرماید و با مقسوم [معصوم] دیدار کند و عهد و پیمان نمایند که به اتفاق امرا متوجه قم شوند و به صلاح کار آخر شود...» (یزدی، ۱۹۸۷: ۳۵ و ۳۶).

در سال ۸۱۶/۱۴۱۴ اسکندر برای سومین بار به قم اردو کشی کرد. تسخیر شهر مرزی مهمی مانند قم، از راه دعوت به اطاعت داوطلبانه انجام می‌شد (منز، ۱۳۹۰: ۲۱۹). نظر به اینکه آنگاه خواجه محمد صفی

وزارت، مقام نظامی هم داشت و به «جامع‌السیف و القلم» (ارباب شمشیر و قلم) مشهور بود. او فرماندهی یک تومان، متشکل از سربازان سواره و پیاده سپاه ناحیه ابرکوه و یزد و نیز قشون جانباز را داشت و احتمالاً، نیروی کوچکی از عناصر ترک و مغول بود. پس از اردو کشی شاهرخ به عراق عجم و سرکوب و کشته‌شدن اسکندر، با آنکه رازی وزیر شاهزاده شورشی بود، سلطان تیموری او را جزء مقربان خود قرار داد (یزدی، ۱۹۸۷: ۱۴ و ۱۵، ۲۴، ۳۰، ۴۲ و ۴۶؛ کاتب، ۱۳۴۵: ۹-۱۴۷ و ۲۴۶؛ معزالانساب، برگه ۱۰۸؛ مستوفی بافقی، ۱۳۴۰، ۷/۳-۱۵۵؛ فصیح خوافی، ۴۰-۱۳۳۹، ۳/۲۵۱).

۱. تاج‌الدین حسن، فرمانده یک واحد ده نفره و دارای منصب بازرس (تواچی) سپاه پیاده یزد در ارتش اسکندر بود (یزدی، ۱۹۸۷: ۱۵-۷، ۳۵-۲۴، ۴۲ و ۵۰).

تسخیر قم اصرار داشت؛ زان پس تنها امید او، خیانت عضوی مؤثر از درون هیئت حاکمه قم بود:

در شهرهای مهم مرزی مانند قم، که دودمانی محلی بر آن حاکم بود، اعضای هیئت حاکمه برای حفظ موقعیت خود، می‌یابست همواره در تکاپو می‌بودند. گفتنی است که در میان آنان، کشمکش بسیار سختی بر سر قدرت وجود داشت تا جایی که حاکم هم برای حفظ تاج و تخت خود، از دستبرد یک درباری یا خویشاوند بلندپرواز، همه‌توان خود را به کار می‌برد. این نوع کشمکش، وسوسه ایجاد فرصت‌های تازه و هم‌خطر تنبیه بازیگران سیاسی را به دنبال داشت و عرصه سیاست در شهر، بسیار خیانت‌بار می‌شد. از سوی دیگر، پس از گشوده شدن شهر به دست فاتح تیموری، برای همه افراد و گروه‌های شهر، فرصت‌های تازه فراهم می‌شد؛ به‌گونه‌ای که مقامات وفادار به حاکم برکنار شده که موقعیت خود را مدیون او بودند نیز، به‌ندرت از صحنه سیاسی کنار نهاده می‌شدند. کسانی هم که در زمان حاکم پیشین به مقام دلخواه دست نیافته بودند، دلخواه خود را نزد حاکمان جدید، فاتح تیموری، جست‌وجو می‌کردند. اینان کسانی بودند که به‌راحتی خیانت می‌کردند و دروازه‌های شهر را به روی دشمن می‌گشودند (منز، ۱۳۹۰: ۱۸۶ و ۲۰۷). حافظ رازی از همین زمینه بهره جست:

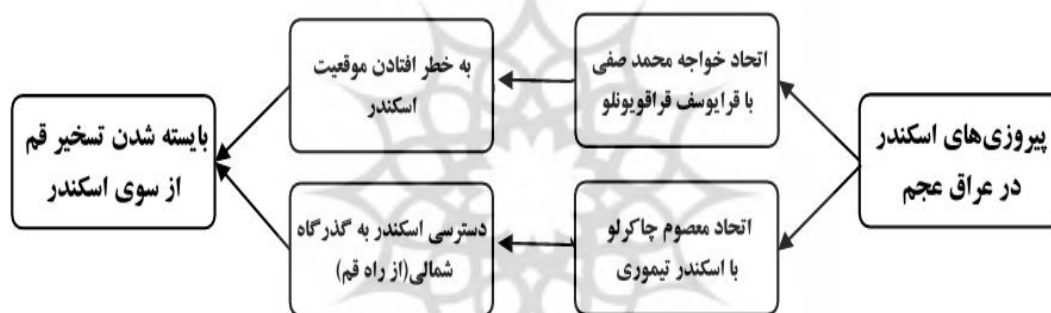
مظفر فراهانی نایب و صاحب اختیار مهمات، امور مالی و ملکی قم و معتمد خواجه محمد صفی، پیش‌تر با خواجه حافظ رابطه خادم و مخدومی داشت. خواجه با وعده مؤکد واگذاری حکومت مالی

قم، او را به خیانت ترغیب کرد. فراهانی مردم قم را که بیشترشان برای دفاع از شهر، در کهندژ گرد آمده بودند، به خانه‌های خود بازگرداند و نیروهای امیرمحمود، برادرزاده خواجه محمد را در مواضع گوناگون پراکنده کرد. او این دو کار را به بهانه دفاع مؤثر از شهر انجام داد تا نیروی چندانی برای مقابله با دشمن نباشد؛ سپس طبق قرار قبلی، دروازه کنگان/ بن گوش را گشود و نیروهای دشمن را به درون شهر سرازیر کرد. امیرمحمود که جوانی زیبا «امردی به غایت خوش شکل و صاحب جمال» و اسکندر طالب او بود، از ترس بدنامی، خود را از بام خانه فرو افکند، قلم هر دو پایش خرد شد و در اثر آن درگذشت. خواجه محمد هم که تنها و بی‌دفاع مانده بود، تسلیم و به اصفهان برده شد و در آنجا به دستور اسکندر به قتل رسید. بنا به برخی روایات، امیرمحمود نیز که هنوز زنده بود، با عموی خود کشته شد و حکومت قم به عبدا... پروانچی و امور مالی آن نیز طبق قرار، به مظفر فراهانی واگذار شد. به این ترتیب، نخستین حکومت شیعه در قم، پس از هشت دهه (۸۱۶ق/ ۱۴۱۴م). سرنگون شد و ثروت خاندان صفی که طی دویست سال گرد آمده بود، از آن اسکندر شد و به اصفهان انتقال یافت: «مال دویست ساله آن خاندان به دست نواب سکندری افتاد» (جعفری، ۱۳۳۸: ۲۱۱؛ سمرقندی، ۱۹۳۶: ۲/ ۴۰-۱۳۹؛ روملسو، ۱۳۴۹، ۱/ ۸۷ و ۸۸؛ فصیح خوافی، ۴۰-۱۳۳۹: ۳/ ۲۱۱؛ یزدی، ۱۹۸۷: ۱۴، ۳۶ و ۳۷؛ حافظ ابرو، ۱۳۷۲: ۳-۴۸۱).

جدول ۱. رویداد شمار

Table 1. Event count

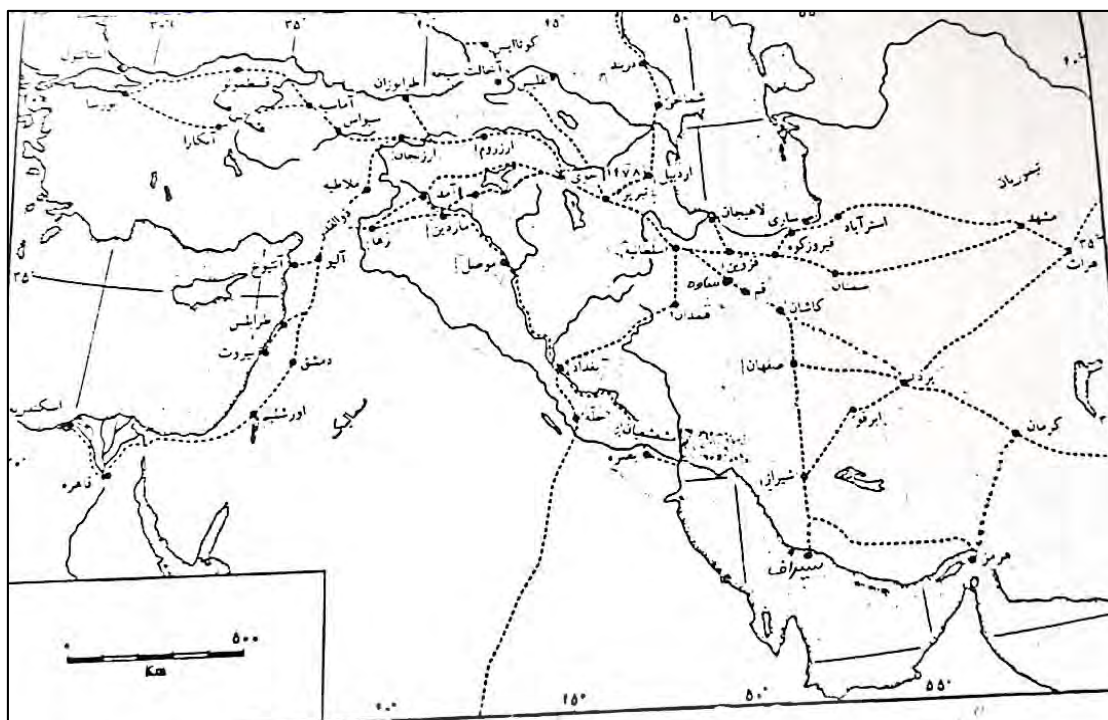
تاریخ	رویداد
۱۷ یا ۱۸ شوال ۸۰۷ / فوریه ۱۴۰۵	مرگ تیمور
سوم محرم ۸۱۲ / می ۱۴۰۹	کشته شدن پیرمحمد برادر بزرگ‌تر اسکندر و سلطه نام‌برده بر شیراز
ذوالحجه ۸۱۴ / مارس - آوریل ۱۴۱۲	سلطه اسکندر بر اصفهان و تعیین آن به پایتختی
۱۴۱۲-۱۳ / ۱۴-۱۵	دو محاصره بی نتیجه قم در دو سال پیاپی از سوی اسکندر
۱۴۱۲-۱۳ / ۱۴-۱۶	پیروزی‌های پی در پی اسکندر در عراق عجم
۱۴۱۲ / ۸۱۴	تغییر وفاداری معصوم چاکرلو، حاکم سلطانیه از قرايوسف به اسکندر
۱۴۱۳ / ۸۱۵	تسخیر بروجرد به دست نیروهای اسکندر
۱۴۱۳ / ۸۱۵	اتحاد خواجه محمد صفی با قرايوسف قراقویونلو
جمادی الثانی ۸۱۶ / سپتامبر ۱۴۱۳	نبرد بی نتیجه قرايوسف با اسکندر
۱۴۱۴ / ۸۱۶	تسخیر قم از سوی سپاه اسکندر تیموری و سقوط حکومت شیعه صفی

شکل ۱- نمودار بایسته شدن تسخیر قم از سوی اسکندر تیموری

Fig.1- The necessity of occupying Qum by Iskandar

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

شکل ۲- شاهراه‌های مواصلاتی ایران در قرن نهم هـ.ق / پانزدهم م.

(برگرفته - با تکمیل - از میرجعفری، ۱۳۸۱)

Fig.2- Iran's communicating main roads in the AH.9th/AD.15th century

نتیجه‌گیری

کارآمدی داشت و توانسته بود سرزمین‌های تیموریان را در غرب ایران، از سلطه آنان درآورد. پیروزی او بر اسکندر پیش‌بینی‌شدنی بود. قرايوسف همانند مردم قم، شیعه نیز بود. خواجه محمد صفی برای دفع تهاجم اسکندر با قرايوسف متحد شد و او را به نبرد با اسکندر برانگیخت. هنگام نزدیک‌شدن لشکریان قرايوسف و اسکندر به یکدیگر، امیر ترکمان و بیشتر سربازانش دچار گونه‌ای بیماری ناشناخته و ناگزیر به عقب‌نشینی شدند. اسکندر خود را پیروز نبرد خواند و بیشتر عراق عجم را تسخیر کرد. ناگفته نماند که قرايوسف هم‌زمان با دشمنان منطقه‌ای خود، چون شروانشاه، والی شکلی و با شاه گرجستان نیز درگیر بود. این رخدادها باعث شد تا معصوم چاکرلو که از سوی قرايوسف بر سلطانیه حاکم بود، آینده را از آن اسکندر بداند و به او اعلام وفاداری کند.

قلمروی اصلی اسکندر/ مرکز و جنوب ایران، در

در نیمه دهه دوم قرن نهم هـ.ق. اسکندر بن عمر شیخ، نوه تیمور که بر بیشتر عراق عجم سلطه یافته بود، شهر شیعه‌نشین قم را هم تهدید کرد. در آن زمان خاندان اصیل و با کفایت صفی بر شهر قم و مضافات آن حاکم بودند. فرمانروایان صفی در چنین زمان‌هایی برای دفع تهاجم دشمن، با مصلحت‌سنجی دقیق به یک قدرت دور، نزدیک می‌شدند. پیروزی آن قدرت بر دیگر مدعی / مدعیان رقیب باید پیش‌بینی‌شدنی می‌بود. قدرت یادشده می‌بایست توان نگهداری شهر و حمایت از مردم را در برابر دیگر مدعی / مدعیان داشته باشد و پیوستن به او، با کمترین آسیب برای شهر همراه باشد. در آن زمان قرايوسف قراقویونلو در غرب ایران قدرت بسیار یافته بود، حسن اداره داشت و درباره کارگزاران صدیق و کسانی که زمانی به او خدمت کرده بودند، بسیار قدرشناس بود. او لشکریان

۳. ابن خردادبه (۱۸۸۹). *المسالک و الممالک*، هلند: بی‌نا.
۴. ابن عربشاه (۱۲۸۵). *عجایب‌المقدور فی اخبار تیمور*، قاهره: بی‌نا.
۵. ----- (۱۳۵۶). *عجایب‌المقدور فی اخبار تیمور*، ترجمه: محمدعلی نجاتی (زیر عنوان زندگانی شگفت‌آور تیمور)، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۶. اقبال، عباس (۱۳۴۱). *تاریخ مغول*، تهران: امیرکبیر.
۷. بیانی، شیرین (۱۳۸۲). *تاریخ آل جلایر*، تهران: دانشگاه تهران.
۸. جعفری، جعفر بن محمد (۱۳۳۸). *تاریخ یزد*، به تصحیح ایرج افشار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۹. حافظ ابرو (۱۳۱۷). *ذیل جامع‌التواریخ رشیدی*، به اهتمام خان‌بابا بیانی، تهران: چاپ علمی.
۱۰. ----- (۱۳۷۲). *زبدۀ التواریخ*، به کوشش سیدکمال حاج سیدجوادی، تهران: نشر نی و وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۱۱. خواندمیر (۱۳۳۳). *حبیب‌السیر*، تهران: کتاب‌فروشی خیام.
۱۲. روملو، حسن بیک (۱۳۴۹). *احسن‌التواریخ*، ج ۱، به کوشش عبدالحسین نوایی، تهران: ترجمه و نشر کتاب.
۱۳. *سفرنامه‌های ونیزیان در ایران* (۱۳۴۹). ترجمه منوچهر امیری، تهران: انتشارات خوارزمی.
۱۴. سمرقندی، عبدالرزاق (۱۹۳۶). *مطلع‌السعدین و مجمع‌البحرین*، ج ۲، به تصحیح محمدشفیع لاهوری، لاهور: بی‌نا.
۱۵. سومر، فاروق (۱۳۶۹). *قراقویونلوها*، ترجمه وهاب ولی، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

مسیر راه‌های مهم بازرگانی، ولی در جنوب گذرگاه شمالی جنگ و تجارت جای داشت. این گذرگاه که مهم‌ترین شاهراه مواصلاتی ایران آن روز بود، نیمه شمالی ایران در جنوب رشته‌کوه البرز است و از سده‌های پیش، مسیر اصلی اردوکشی‌ها میان خراسان و غرب ایران بود و مسیر اصلی تجارت شرق و غرب از آن می‌گذشت. دو شاهراه که تبریز و سلطانیه را با خلیج فارس - یکی با هرمز و دیگری سیراف - مرتبط می‌کرد، در سلطانیه با گذرگاه شمالی تلاقی داشتند و با اعلام اطاعت حاکم سلطانیه از اسکندر، نام‌برده به گذرگاه شمالی دسترسی یافته بود، ولی راه اصلی ارتباط اسکندر با سلطانیه از قم می‌گذشت. قم از موقعیت مرزی و سوق‌الجیشی ممتاز نیز برخوردار بود و در آن دوران، بهترین مسیر اردوکشی‌ها میان خراسان و عراق عجم از قم و با گذار از دامنه‌های جنوبی البرز می‌گذشت. شهر با این موقعیت مهم سوق‌الجیشی در شمال قلمروی اصلی اسکندر جای داشت و اتحاد خواجه محمدصفی و قرايوسف قراقویونلو - دو رهبر قدرتمند شیعه - بر ضد اسکندر، موقعیت نام‌برده را در ناحیه، با خطر جدی روبه‌رو می‌کرد؛ از این رو، حافظ رازی، وزیر داهی و دانشمند اسکندر، تسخیر قم را لازم دانست. قم جنگجویان کارآموده بسیار داشت و برای مقابله با اسکندر، دارای توان نظامی کافی بود. خاندان صفی نیز از پایگاه مردمی بسیار خوبی برخوردار بودند، ولی با خیانت یکی از معتمدترین افراد دستگاه خواجه محمد صفی، شهر سقوط کرد.

منابع و مأخذ

۱. آملی، اولیاءالله (بی‌تا). *تاریخ رویان*، تصحیح منوچهر ستوده، تهران: بنیاد فرنگ ایران.
۲. ابن اثیر (بی‌تا). *الکامل فی التاریخ*، مصر: بی‌نا.

۱۶. شوشتری، قاضی نورالله (۱۳۲۰). مجالس المؤمنین، تهران: کتاب‌فروشی اسلامیه.
۱۷. طهرانی، ابوبکر (۴-۱۹۶۲م). دیار بکریه، تصحیح لوگال و فاروق سومر، آنکارا: انجمن تاریخ ترک.
۱۸. غنی، قاسم (۱۳۸۶). بحث در آثار و افکار و احوال حافظ، چاپ اول، تهران: هرمس.
۱۹. فریدون بک، احمد (۱۲۶۴ق). مجموعه منشآت السلاطین، ج ۲ و ۱، استانبول: بی‌نا.
۲۰. فصیح خوافی (۴۰-۱۳۳۹). مجمل فصیحی، تصحیح محمود فرخ، ج ۳، مشهد: کتاب‌فروشی باستان.
۲۱. قزوینی، زکریا بن محمد بن محمود (۱۳۸۰ق). آثارالعباد و اخبارالبلاد، بیروت: بی‌نا.
۲۲. کاتب، احمد بن حسین بن علی (۱۳۴۵). تاریخ جدید یزد، به کوشش ایرج افشار، تهران: ابن سینا.
۲۳. کتبی، محمود (۱۳۶۴). تاریخ آل مظفر، تصحیح عبدالحسین نوایی، تهران: امیرکبیر.
۲۴. کلاویخو، (۱۳۷۴). سفرنامه، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۲۵. مدرسی طباطبایی، حسین (۱۳۵۰). قم در قرن نهم هجری، قم: چاپخانه حکمت.
۲۶. -----، (۱۳۶۴). قم‌نامه، قم: کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی (ره).
۲۷. مستوفی، حمدالله (۱۳۳۷). نزهةالقلوب، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: کتاب‌فروشی طهوری.
۲۸. مستوفی بافقی، محمدمفید (۱۳۴۰). جامع مفیدی، به کوشش ایرج افشار، ج ۳، تهران: کتاب‌فروشی اسلامی.
۲۹. معزالأنساب فی شجرةالأنساب (بی‌تا). پاریس: کتابخانه ملی پاریس، نسخه خطی شماره ۶۷.
۳۰. منز، بئاتریس فوربر (۱۳۹۰). قدرت، سیاست و مذهب در ایران عهد تیموری، ترجمه جواد عباسی، مشهد: دانشگاه فردوسی.
۳۱. میرجعفری، حسین (۱۳۸۱). تیموریان و ترکمانان، تهران: سمت و دانشگاه اصفهان.
۳۲. میرخواند، محمد بن خاوند شاه (۱۳۳۹). روضةالصفاء، به کوشش عباس پرویز، تهران: نشر کتابخانه مرکزی.
۳۳. نوبان، مهرالزمان (۱۳۷۸). «شناسنامه شهر قم در سفرنامه‌ها و متون قدیمی»، نامه قم، سال دوم، ش ۷ و ۸، ص ۲۳۷-۲۲۷.
۳۴. یاقوت حموی، شهاب‌الدین (۱۹۵۵). معجم‌البلدان، بیروت: بی‌نا.
۳۵. یزدی، تاج‌الدین حسن بن شهاب (۱۹۸۷). جامع‌التواریخ حسنی، تصحیح حسین مدرسی طباطبایی و ایرج افشار، کراچی: مؤسسه تحقیقات علوم آسیای میانه و غربی، دانشگاه کراچی.
۳۶. یزدی، شرف‌الدین علی (۱۳۳۶). ظفرنامه، به کوشش (تصحیح) محمد عباسی، تهران: بی‌نا.
۳۷. یعقوبی، ابن واضح (۱۸۹۱). کتاب‌البلدان، طبعه لیدن - دخویه.
38. Ashtor, E., (1976). *The Social and Economic History of the Middle East*. Berkley, Los Angeles, London.
39. Jackson, peter (Editor). (1986). *The Cambridge History of Iran*, vol.6. New York and london, Cambridge University press.
40. Polo, Marco, (1958). *The Travels*. trans.R. latham, London.
41. Miller, Isabel, (1990). *The Social and Economic History of yazd* (c. AH 736/AD 1335-c. AH 906/AD 1500), Thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy. University of london, January.
42. *Travels to Tana and Persia by Josafa Barbaro and Ambrogio cintarini*, (1873). Trans. William Thomas and ed. Lord Stanley of Alderbery, Hakluyt Society.